

El refugi de la plaça de l'Estació de Figueres

Anna Maria Puig Griessenberger^{a*}

^a *Doctora en Història/arqueologia (UdG). Arqueòloga professional*

RESUM

El patrimoni de la Guerra Civil espanyola a Figueres es va incrementant amb noves troballes, a les quals l'Ajuntament de la ciutat està donant un tractament i un valor que fins ara no havien tingut. Al refugi de la plaça del Gra, descobert l'any 2014, i avui obert al públic, hem de sumar el de la plaça de l'Estació, recentment desenrunat i consolidat. Ambdues construccions, del tipus dit de galeria de mina, són resultat de les mesures preses pel govern de la Generalitat, l'any 1937, per tal de protegir la població civil dels bombardejos aeris. Els treballs arqueològics han permès reconèixer la planta i el sistema de construcció d'aquests elements de defensa passiva, que concorden de manera força precisa amb la normativa redactada a l'època i els plànols originals que es conserven.

Paraules clau: Refugi, Guerra Civil, galeria de mina, defensa passiva, població civil.

The bomb shelter at Plaça de l'Estació in Figueres

ABSTRACT

The architectural heritage of the Civil War in Figueres is increasing with new findings, which the City council is now treating and valuing more than before. In addition to the shelter at Plaça del Gra, discovered in 2014, and today open to the public, we can add now the one at Plaça de l'Estació, recently cleared and consolidated. Both constructions, of the so-called mine gallery type, are the result of measures taken by the Generalitat government to protect the civilian population from air raids in 1937. Excavations have made it possible to recognize the floor plan and the construction technique of these elements of passive defence, which quite precisely follow the regulations drafted at the time and the original plans that are preserved.

Keywords: Shelter, Civil War, mine gallery, passive defence, civilian population.

* Correspondència: Anna Maria Puig Griessenberger
E-mail: annamaria.puig@gmail.com

Recepció: 02/06/2020 • Acceptació: 20/07/2020

DOI: 10.2436/20.8010.01.289

Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos (AIEE), Figueres, vol. 51 (2020), pàg. 407-424

El mes d'octubre de 2018 es varen localitzar les restes d'un refugi de la Guerra Civil espanyola en el subsòl del passeig de l'Estació, a l'espai que queda entre la plaça de l'Estació i l'actual edifici de Renfe/Adif (fig. 1). Les restes varen aparèixer amb motiu de les obres del *Projecte d'adequació de l'accessibilitat i de la pavimentació a l'entorn de la plaça de l'Estació i el carrer de Migdia*, realitzat per l'Àrea de Serveis Urbans de l'Ajuntament de Figueres, projecte promogut pel mateix Ajuntament. Amb aquestes obres es preveia millor l'accessibilitat i el paviment de l'entorn de la plaça de l'Estació i del carrer Migdia, així com dels entroncaments amb el nou vial Joan Arderius, nou eix vertebrador de la ciutat que va de la plaça de l'Estació fins a la Rambla Nova.

Malgrat que es tenia constància històrica de la seva existència, no se sabia quin era el seu emplaçament precís. Va ser durant l'excavació d'un dels pous de registre de la nova xarxa de serveis, que havia de passar ran de l'Estació, quan es va perforar la volta de la galeria principal, fet que va aturar les obres i va posar en marxa uns treballs de documentació arqueològica de les restes que es conservaven. Uns treballs similars ja s'havien fet al refugi de la plaça del Gra, descobert l'any 2014 a l'extrem nord-est de la plaça, per sota de la vorera i del carrer que la circumval·la

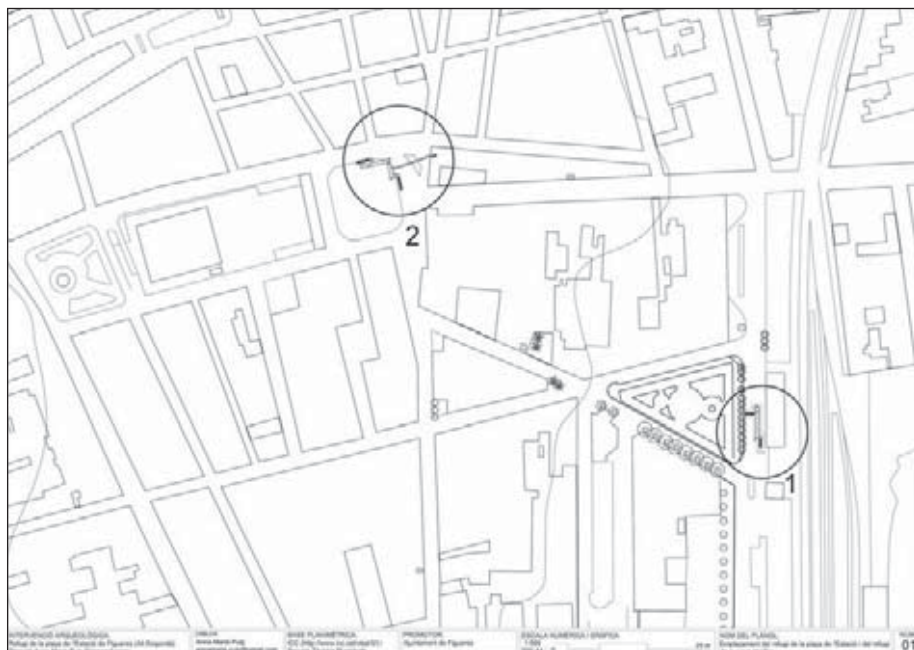

Figura 1. Localització del refugi de la plaça de l'Estació, núm. 1, en relació amb el refugi de la plaça del Gra, núm. 2, separats entre si uns 260 m.

(Puig, 2016). L'estudi va permetre, aleshores, accedir a diversos documents que situen la construcció d'aquests refugis públics a Figueres en el context històric de la Guerra Civil espanyola com a resposta a la necessitat de protecció de les persones davant els bombardejos aeris que va patir la ciutat.¹

CONTEXT HISTÒRIC DE LA CONSTRUCCIÓ DELS REFUGIS DE FIGUERES

La construcció d'aquests refugis s'enquadra en les mesures de protecció impulsades per la Junta de Defensa Passiva de Catalunya (JDPC). Aquesta Junta havia estat creada per decret del president de la Generalitat Lluís Companys el 9 juny de 1937, i depenia del Departament de Treball i Obres Públiques. A través de la secretaria de Plans i Obres, la JDPC actuava com a responsable de la protecció civil i s'ocupava, entre altres coses, de centralitzar els mitjans per a la construcció i la millora dels refugis. Al respecte, es coneix la publicació d'un petit opuscle, *Normes Generals i Instruccions Tècniques, Junta de Defensa Passiva de Catalunya, Conselleria de Treballs i Obres Públiques, Generalitat de Catalunya*, en el qual es donaven uns consells sobre la construcció dels mateixos i el comportament que havien de tenir les persones en el seu interior (Pujadó, 2006: 69-70). També l'Ajuntament de Barcelona, que va tenir un paper destacat en la defensa passiva antiaèria a Catalunya i, fins i tot, a la resta de l'Estat espanyol, va publicar dos butlletins en els quals es podia trobar informació sobre l'ús de materials i la construcció de refugis. Aquests llibrets, *Defensa passiva antiaèria. Refugis. Instruccions elementals per a la protecció contra els atacs aeris amb bombes explosives o incendiàries*, editat el maig de 1937, i *Defensa Passiva Antiaèria: La tasca de l'Ajuntament de Barcelona*, de l'agost de 1937, es varen distribuir per les ciutats i els pobles de Catalunya.

Aquestes construccions de defensa passiva són conseqüència directa de la nova modalitat bèl·lica que es va introduir al país durant la Guerra Civil espanyola: el bombardeig aeri sistemàtic de nuclis de població de la rereguarda. Consta que per aquesta raó a Catalunya es varen fer més de 2.000 refugis d'aquestes característiques. Segons l'historiador local Josep Maria Bernils, a Figueres se'n construïren 15, de diferent capacitat i dimensions (Bernils, 1986: 150; Pujadó, 2006: 146-147; Pujadó, 2009: 101), gràcies a una subvenció de 75.000 pessetes de la JDPC (Pujadó, 2006: 17; Pujadó, 2009: 94). Són els esmentats de la plaça de l'Estació, que tenia una cabuda per a 200 persones i 500 m² de superfície, i el de la plaça del Gra, de la mateixa cabuda. El més gran de tots, però, era el de la plaça

1. Posteriorment a la troballa del refugi de la plaça del Gra, David Algilaga va publicar un llibre monogràfic sobre aquest tema, especialment centrat en els diferents bombardejos i els refugis (Algilaga, 2015). Malgrat que l'autor no disposava de moltes dades sobre el refugi de la plaça de l'Estació, sí que fou un dels primers, juntament amb el periodista Santi Coll, en alertar de l'existència d'aquesta construcció i de la importància de conservar-la.

Josep Pla, previst per a 300 persones.² Els restants eren de menors dimensions. Uns estaven calculats per encabir unes 100 persones, com ara el de la carretera d'Olot, el de la plaça Triangular (al solar de la Societat Coral Erato), el de l'asil Vilallonga, el dels jardins d'Enric Morera (abans Era d'en Deseia), el del solar dels carrers de l'Esperança i Ntra. Sra. de Lourdes (antiga horta Raguer), o els dels carrers de Sant Llàtzer i de Sant Pau (a la zona del cinema Las Vegas). Els més petits, per a 50 persones, eren els dels carrers d'en Monturiol i de Requesens, el de la part alta de la Rambla (on hi havia els urinaris), el de la ronda Rector Aroles (on hi ha la Catequística) i el del Parc Bosc.

En la construcció d'aquests refugis, en especial dels públics/municipals, hi va tenir un paper destacable la Junta Local de Defensa Passiva de Figueres (JLDPF). La creació d'aquestes juntes locals havia estat conseqüència d'un decret de la Presidència de la Generalitat, de l'11 d'agost de 1937. Aquest decret establia que calia constituir una junta en cada vila, poble o ciutat allà on les necessitats ho aconsellessin. Havia d'estar formada per l'alcalde, el cap militar corresponent, el cap d'Ordre Públic, un arquitecte o enginyer municipal, el metge municipal i un representant d'UGT, ERC i CNT, a més d'un secretari. En el cas de Figueres, segons escriu Josep Maria Bernils, la Junta Local estava formada per l'alcalde Ricard Martín, el coronel comandant militar Artur Mena, el comissari de l'ordre públic Anton Leon, l'arquitecte municipal Ricard Giralt Casadessús, el metge municipal Joan Pagès, Baldomer Vidal com a representant de l'UGT, Antoni Horts com a representant de la CNT, Antoni Guasch com a representant d'ERC i Josep Tarragó com a secretari (Bernils, 1986: 135).

No sabem en quin moment precís es varen construir els refugis de Figueres, atès que no es conserva la documentació municipal de l'època. Els *Manuals d'Acords* dels anys de la Guerra Civil, que és on podríem trobar els acords presos sobre la construcció d'aquests i les despeses que comportaren, s'han perdut. A l'Arxiu Municipal de Figueres només es conserven alguns plànols, però cap del refugi que ens ocupa. Durant la recerca portada a terme mentre es realitzava l'estudi del refugi de la plaça del Gra es va poder localitzar una còpia de la documentació original de la Junta local de Defensa Passiva de Figueres que avui es conserva a l'arxiu Bernils. A part del plànol del refugi de la plaça del Gra, n'hi havia un altre, sense identificar, que ara ja podem afirmar que es tracta del de la plaça de l'Estació. Quant a l'arquitecte constructor, malgrat que el nom no apareix a la signatura, era el mateix Ricard Giralt.

Els plànols s'acompanyen d'un expedient, signat per l'esmentada junta i datat del 3 de març de 1938, que consisteix en l'acord d'imposició d'una contribució especial, per tot l'any 1938 per tal de col·laborar en les despeses de construcció dels refugis,

2. Seria interessant que aquest refugi, que sembla que encara es troba en un estat de conservació prou acceptable, es pogués també destapar, estudiar i consolidar per fer-lo visitable.

que depassaven “amb escreix el mig milió de pessetes”. El primer paràgraf deixa clar que aquestes obres es fan després dels primers bombardejos de la ciutat: “Els repetits atacs de l’aviació facciosa a la nostra ciutat que produïren víctimes innocents sembrant el terror i el pànic en la població civil, únic objectiu que els impulsa, obliga a aquesta Junta a utilitzar tots els mitjans al seu abast per a procedir immediatament a la construcció de nous refugis en la proporció precisa i en la forma adequada per tal de procurar la major protecció possible als habitants d’aquesta població”.³

L’accés de J.M. Bernils a aquesta documentació li va permetre apuntar dades sobre el refugi de la plaça de l’Estació en diferents publicacions. En referir-se al primer bombardeig que pateix la ciutat de Figueres el 20 de gener de 1938 per part dels avions nacionalistes, i que afecta l’estació, comenta la necessitat de construir refugis antiaeris apropiats. Un d’ells es va habilitar davant mateix de l’estació, sobre l’esplanada del passeig del parc. Es va aprofundir el terreny i s’instal·laren unes galeries cobertes de formigó i terra que sobresortien alguns metres el nivell del carrer. En aprofundir el terreny es va trobar aigua, de manera que el llit del refugi comptava sempre amb uns trenta o quaranta centímetres d’aquell líquid, el que va ocasionar que moltes de les persones que hagueren de fer ús del refugi agafessin reuma, pleures i altres malalties afins per les llargues estones d’haver estat en la mullena. El refugi, no obstant, va prestar un gran servei, ja que els bombardeigs d’aquell sector foren molt corrents, no sols pel fet que l’estació estava plena a vegades de vagons amb material de guerra, sinó també perquè a la plaça d’aquella hi havia un taller on se’n fabricava” (Bernils, 1977: 96).⁴

Quan es construeix el refugi de la plaça de l’Estació l’espai del passeig ja tenia, pràcticament, la configuració urbana actual. L’edifici de l’estació de ferrocarrils encara era el vell, i ja feia uns 30 anys que la plaça havia estat inaugurada amb la forma triangular que encara avui conserva.⁵ Sabem, però, que aquesta no era la proposta original. L’any 1877 es volia fer una plaça rectangular de grans dimensions, de 250 m per 100 m de costat, tal com consta en els llibres d’Actes de l’Arxiu Municipal de Figueres.⁶ El projecte era de Joan Papell i formava part del conjunt de reformes urbanes que havia previst per a la ciutat (Sala, 2014: 16-17).

3. Arxiu particular de Josep Maria Bernils i Mach, cedit per Josep Maria Bernils Vozmediano.

4. Bernils també recull un altre refugi que els ferroviaris varen construir prop del moll de l’estació de càrrega. El varen fer obrint unes trinxeres i posant una gran quantitat de rails d’acer, cosa que consideraven tan segura com el formigó (Bernils, 1977: 97). Sobre les condicions de vida als refugis, el mateix autor insisteix en una altra ocasió: “La foscor dins dels refugis feia basarda i en la majoria d’ells, en ésser subterranis, comptaven sempre amb un pam o dos d’aigua.

5. L’edifici de l’estació era el que es va construir quan es va posar en funcionament la línia fèrria entre Girona i Portbou, traçada entre els anys 1877 i 1878. La nova estació no s’inaugurà fins al 10 de febrer de l’any 1965 (Bernils, 1977: 115).

6. AMF, *Libro de Actas*, sessió del 16/05/1877.

Però la proposta no va prosperar per manca d'acord entre els propietaris dels terrenys.⁷ Aquesta situació va alentir la urbanització de la plaça: si l'adquisició dels terrenys ja s'havia fet l'any 1879 la plaça no es va inaugurar fins a l'any 1908 (Bernils, 1977: 62 i 82-83).⁸

En quin moment s'amortitza el refugi de la plaça? Els *Llibres d'actes de la Comissió Gestora Municipal* fan referència al desmantellament de l'estructura que cobria els accessos al refugi un cop acabada la guerra.⁹ La petició d'enderroc fou formulada pel Sr. Albert, membre de l'esmentada Comissió i delegat local d'excombatents, en la sessió del 10 de novembre de 1939. Albert expressava la conveniència de fer desaparèixer els refugis de la Rambla, de l'Estació i de la plaça del Gra, "*por cuanto constituyen verdaderos adefesios y entorpecen la visualidad del tránsito*". El president va respondre a la petició tot dient que, encara que la "Superioridad" havia disposat que es conservessin els refugis, i tenint en compte que la part que molestava i destorbava era l'exterior, de molt poca importància i fàcil reposició, "*se procurara obtener autorización de la Superioridad para que puedan hacerse desaparecer las partes externas de los refugios referidos, como se ha hecho en Barcelona*".¹⁰

Pocs dies després, en la sessió del 24 de novembre, s'inclou un escrit de l'arquitecte municipal Ricard Giralt, de dos dies abans, en el qual s'expressava la conveniència de suprimir totalment la part exterior dels esmentats refugis de la Rambla Sara Jordá, plaza del Comercio i plaza de l'Alcázar –amb els noms de l'època–, i deixar només la part útil que quedava en el subsòl. "*Por todas las razones anteriores, sería conveniente derribar la parte exterior de los mencionados refugios, quedando solamente la estructura interna que es lo más importante, tal como se ha hecho en otras ciudades, entre ellas Barcelona, donde en la actualidad han sido eliminados de la superficie todos los refugios*". Vist l'escrit, la Comissió Gestora va acordar de suplicar a la Comandància Militar de la Plaça que "*solicite a la Superioridad, si lo estima procedente, la autorización necesaria para que se hagan desaparecer las partes exteriores de los refugios de la ciudad existentes en las vías públicas o en lugares de acceso de público y a base de conservar las partes útiles que quedan en el subsuelo...*"¹¹. No disposem de més dades sobre com acabaren els tràmits, però pensem que els enderrocs es feren efectius entre final de l'any 1939 i principi del 1940.

7. Joan PAPELL, *Itinerarios para viajes y excursiones del Alto Ampurdán*, Tomo I, Figueres, 1984, s.e.

8. Segons Laia Sala, la inauguració té lloc l'any 1909 (Sala, 2014: 43).

9. Dades proporcionades per l'arxivera municipal Eva Astarloa, a qui agraeixo la seva col·laboració.

10. Arxiu Municipal de Figueres (AMF), *Llibre d'actes de la Comissió Gestora Municipal*, sessió 10/11/1939, p. 268.

11. AMF, *Llibre d'actes de la Comissió Gestora Municipal*, sessió 24/11/1939, p. 272-773.

LA DOCUMENTACIÓ ARQUEOLÒGICA DEL REFUGI

Els treballs arqueològics varen consistir a controlar el desenrunament de tota l'estructura no només per documentar-la, sinó també per valorar el seu estat de conservació de cara a afrontar un futur projecte de recuperació per a la visita pública, tal com s'ha fet amb el refugi de la plaça del Gra, que avui és un més dels elements patrimonials visitables de la ciutat. El procés de neteja va ser molt feixuc, ja que les galeries que en formaven part estaven pràcticament reblertes de terra i runa fins al sostre de la volta. Només es va poder actuar amb màquina excavadora per descobrir la llosa d'explosió que protegia superficialment l'estructura, i per localitzar i buidar parcialment els dos accessos d'entrada.

En primer lloc hem de comentar que la planta del refugi coincideix plenament amb el plànol original, dibuixat per l'arquitecte municipal Ricard Giralt, que ja hem comentat que es conserva a l'arxiu Bernils (fig. 2). A grans trets, consta d'un únic llarg passadís, orientat nord-sud, amb dos accessos, un al sud i l'altre a l'oest, i una cambra annexa a l'extrem nord (fig. 3). Si bé la galeria central i la cambra annexa es conservaven en bon estat, dels dos accessos només quedava la part per sota de la calçada del carrer. La part restant, la que sobresortia d'aquesta cota, fou del tot arrasada, tal com va establir la referida Comissió Gestora. D'aquí la dificultat de localitzar els accessos, dels quals s'havia perdut el replà d'entrada, els murs de tancament laterals i pràcticament tota la volta de coberta.

El que sí que es va veure de seguida va ser la llosa d'explosió (fig. 4). Es tractava d'una gruixuda capa de morter que havia de servir per donar solidesa a l'estructura

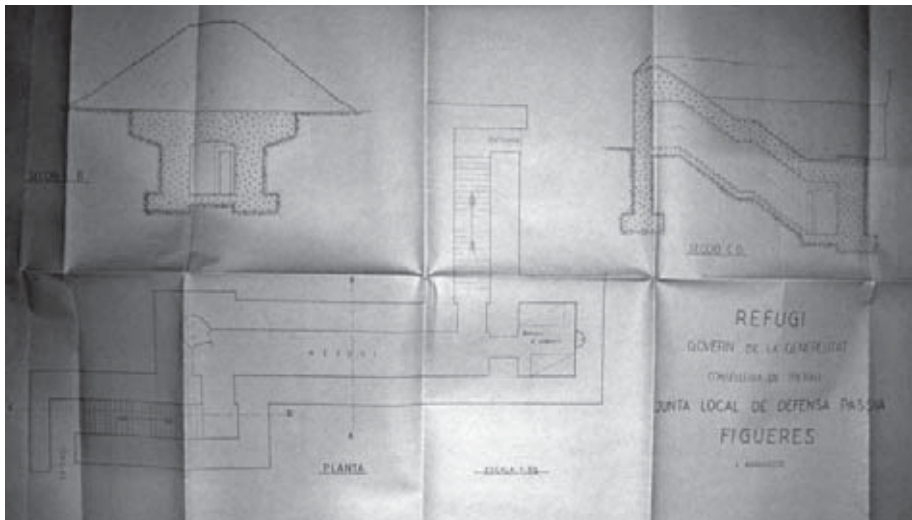

Figura 2. Plànol de l'arxiu Bernils que avui tenim la certesa que correspon al refugi de l'Estació. A la llegenda només s'indica: "Refugi. Govern de la Generalitat. Conselleria de Treball. Junta local de Defensa Passiva de Figueres".

soterrada i resistència a l'impacte de les bombes. El morter no era de gaire bona qualitat, fet amb grans i còdols, i s'havia disposat directament per sobre l'extradós de les voltes. Es va poder determinar la seva superfície, d'uns 500 m², i un gruix de 50 cm a la part central de la volta, en el punt més alt, i poc més d'1 m als extrems. És possible que aquesta llosa hagués tingut més gruix, i que amb l'amortització del refugi, durant l'arranjament del carrer i la recuperació del passeig de l'Estació, se'n perdés una part. Amb la neteja i la descoberta de la llosa també es varen trobar alguns forats de ventilació que travessaven la volta i la llosa, tant a la part de la galeria com a la cambra annexa al nord. Es tractava d'uns forats quadrats, emmarcats amb maons, que connectaven amb una canalització, també de maons, que passava soterrada dins la llosa i es dirigia, ben probablement, cap a l'exterior de l'estructura. No es varen trobar en prou bon estat com per poder confirmar aquest detall.

Es va aprofitar per fer una cala a l'angle nord-est de la llosa per a veure la profunditat del conjunt de l'estructura. Gràcies a aquesta es va constatar com la llosa formava un tot amb les parets laterals del refugi, que estaven reforçades amb el

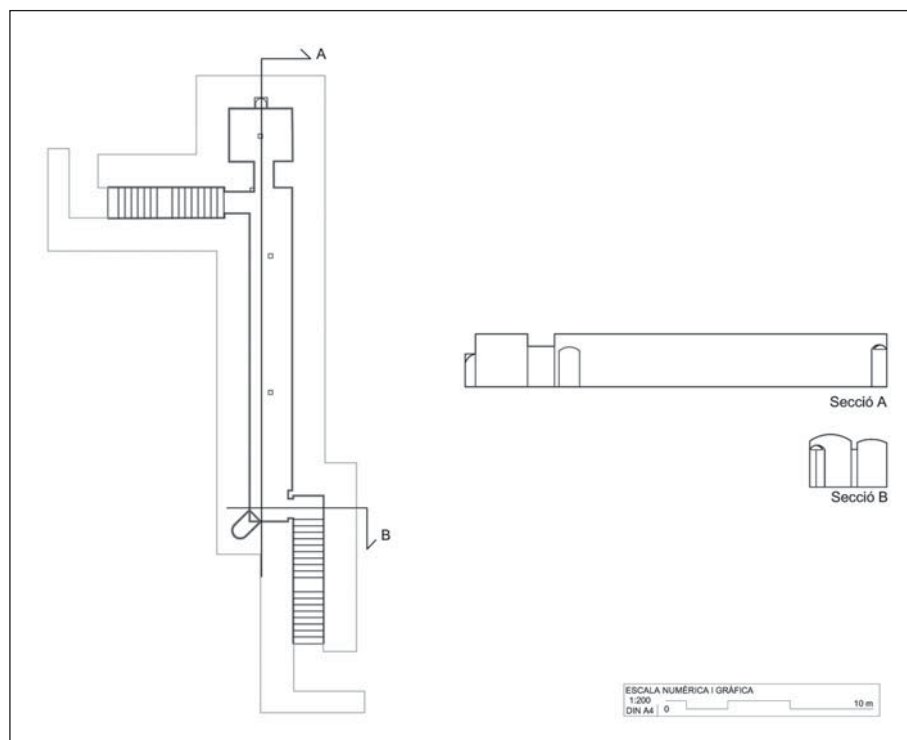

Figura 4. Vista general de la llosa d'explosió localitzada per sota del paviment del carrer.

mateix tipus de morter. L'excavació de la cala es va fer amb màquina fins a arribar al nivell freàtic, que es va trobar a uns 4 m de profunditat des de la cota del carrer. També es va fer un altre sondeig ran de la paret sud de l'accés oest al refugi per tal de conèixer quina era l'amplada del mur de formigó que envoltava l'estructura. Va resultar ser d'1,45 m que, sumats al gruix de l'envà de maons que folra les parets del refugi per l'interior, faria un total d'1,50 m.

El primer tram que es va descobrir va ser el de l'accés al refugi pel costat sud. Aquest s'havia disposat dins l'espai d'una galeria excavada en el subsòl, de forma rectangular, orientada nord-sud, que amidava 7,10 m de llargada per 1,40 m d'amplada, el que representa poc més de 10 m² de superfície hàbil. L'accés es va localitzar davant l'extrem sud de l'edifici de l'estació en fer el rebaix superficial. Un cop delimitada la seva superfície, es va procedir a buidar la runa que omplia el seu interior. Aquesta runa procedia, amb tota seguretat, de l'enderroc de l'estructura superior que cobria l'accés, però també de la terra del túmul que sabem que completava la construcció per sobre de la llosa de formigó, tal com veiem en una de les seccions dibuixades en el plànol original. Entre la runa i les terres es varen recuperar grans fragments de blocs de morter i restes de maons. Un cop treta la runa es va recuperar una part de les parets de l'accés, folrades amb maons, els graons de baixada, i localitzar la porta de pas cap a la galeria central (fig. 5).

Figura 5. Detall del tram final de l'accés sud del refugi en el qual es veu la porta per accedir a la galeria principal.

Figura 6. Procés de desenrunament de la galeria principal, que es veu plena de terra fins pràcticament dalt de la volta.

Gràcies a l'altra secció dibuixada en el plànol original sabem que tot l'accés anava cobert amb volta de pla inclinat. D'aquesta només quedava un petit tram de l'arrencament, just per sobre del replà que hi havia abans d'entrar a la galeria principal, que tenia una alçada de 2,30 m. El tall va permetre observar com la volta havia estat construïda a base de maons foradats col·locats plans. Quant als graons de l'escala d'accés, que ens han arribat en prou bon estat, estaven revestits amb ciment pòrtland amb un tractament a la superfície a base d'un gravat puntejat per tal de fer-lo antilliscant. Aquests tenen una amplada de 31 cm, inclòs el petit voladís en forma de mitja canya que els remata. El tram superior de l'escala consta de 8 graons, i 8 graons més el tram inferior, separats per un replà.

Des d'aquest accés s'entrava a la galeria principal a través d'una porta de 90 cm per 1,81 m del llum, amb els brancals i la llinda emmarcats amb maons. Un cop travessada la porta es va poder comprovar com la galeria estava reblerta fins pràcticament al capdamunt, buidat que es va haver de fer totalment a mà (fig. 6). Les terres d'aquest rebliment van resultar ser força netes, amb menys runa que a la part de l'accés. Just per damunt del paviment, que també era de ciment pòrtland, es varen trobar diverses fustes, mitjos pals i alguns taulons, als quals ens referirem

més endavant. Es va optar per deixar aquestes fustes *in situ* per tal d'evitar el canvi d'ambient que les hauria malmès irremeiablement, en no poder fer cap tractament de conservació.

Un cop buidada de runa, es va poder veure la planta completa de la galeria (fig. 7). Es tracta d'una estança de forma rectangular, orientada en sentit nord-sud, de 16 m de llargada per 2 m d'amplada, el que fa una superfície total de 32 m². El revestiment de les parets és de maó massís i la volta, molt rebaixada, és de doble capa de maons foradats posats plans. L'alçada de la volta, en el punt central, és de 2,54 m. En tota la llargada es van veure dos forats de ventilació, tapiats. A l'angle sud-oest de la galeria hi ha la fornícula que servia com a latrina (fig. 8). El pas per entrar-hi, cobert amb arc rebaixat, amida 72 cm d'amplada per 1,95 m d'alçada (fig. 9). El cubicle, que acaba en forma de mig punt, té una fondària d'1,30 m. La base és plana a la mateixa cota del paviment de la galeria.

A l'extrem oposat, al sud de la galeria, hi ha la porta que dona accés a una petita sala, la situada a l'extrem nord del conjunt, l'ús de la qual, tal com es llegeix en el plànol original, era de "botiquí d'urgència" (fig. 10). Aquesta obertura amida 91 cm d'amplada per una alçada d'1,94 m. Si bé l'arc està emmarcat amb maons, no

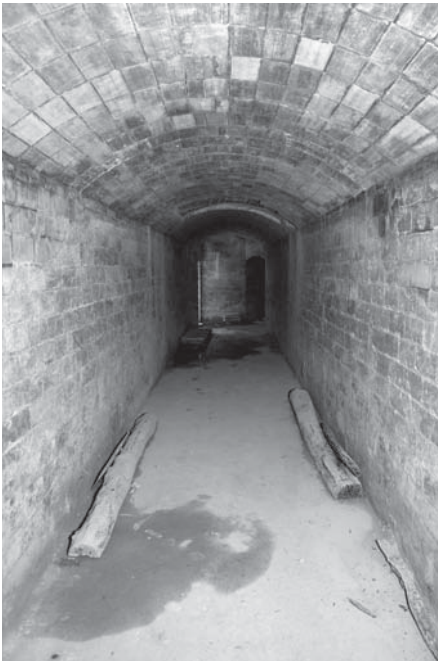

Figura 7. Vista general de la galeria principal, presa des de l'extrem nord. Al fons hi ha l'accés i la latrina.

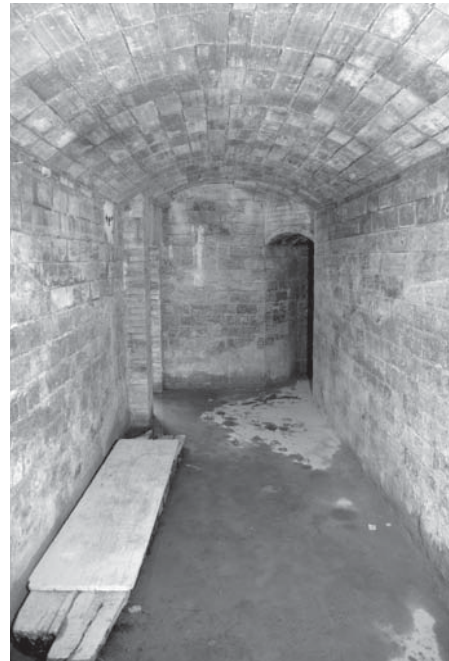

Figura 8. Detall del tram final, sud, de la galeria principal amb la latrina en un extrem.

Figura 9. Detall de la latrina, un petit cubicle que donava una certa intimitat, i que suposem que anava tancat.

disposa de brancals diferenciats. La sala de la farmaciola amida uns 2,50 m d'amplada est-oest per 3 m de llargada, cosa que representa una superfície d'uns 7,50 m². La construcció és del mateix tipus que la resta del refugi, amb les parets i la volta revestides de maons i el paviment de ciment. Al mig de la volta es va veure un forat de ventilació. Centrada a la paret nord hi ha una altra fornícula, de forma similar a la latrina però més petita, de 53 cm d'amplada per 1,58 m d'alçada i 50 cm de fons màxim (fig. 11). Podia tractar-se d'un armariet.

Al costat de la porta d'entrada a la cambra hi ha la porta que comunicava la galeria principal amb l'accés del costat oest. Es tracta d'una obertura similar, d'1 m d'amplada per 1,92 m d'alçada, rematada amb un arc rebaixat de maons. Igual que hem vist per l'accés sud, el del costat oest ocupava un espai de planta rectangular, orientat en sentit est-oest, obert de forma perpendicular a la galeria. Es va poder calcular la seva llargada total en 5,58 m per 1,44 m d'amplada, el que representa uns 8 m² de superfície interior hàbil. En fer el rebaix del paviment d'asfalt del carrer, durant la fase inicial de les obres del projecte, es va perforar part de la volta que el cobria, ja que aquesta es trobava a escassa profunditat, molt superficial. Des de feia temps que en aquest tram del paviment del carrer hi havia una esquerda i uns enfonsaments que ara entenem eren conseqüència de l'existència d'aquesta estructura soterrada. Encara que el buit estava reblert amb la runa resultant de

Figura 10. Tram de l'extrem nord de la galeria principal, en què es veu l'accés a la sala destinada a farmaciola.

desmantellar la part superior dels murs, la volta i la llosa de formigó de l'accés original, aquest no era suficient per a suportar el pas dels vehicles.

El desenrunament d'aquest accés es va fer en una fase més avançada de l'obra, ja que prèviament calia traslladar el trànsit rodat. Com en el cas de l'accés sud, en bona part de la neteja es va utilitzar la màquina però fou necessari continuar manualment per evitar de malmetre els graons. L'escala d'accés és molt similar a la que hem descrit per l'altra entrada (fig. 12). Els graons són del mateix tipus, revestits amb ciment tractat en superfície, d'una amplada de 31 cm i rematats al caire amb un bordó en forma de mitja canya. El primer tram de l'escala, l'inferior, consta de 9 graons, i se separa del segon tram, de 7 graons, amb un replà de 74 cm d'amplada. També aquí només es conservava un petit fragment de la volta que cobria l'espai, que tenia uns 2,30 m d'alçada a la part del replà inferior, on hi ha l'entrada a la galeria principal. La secció d'aquesta també hauria tingut un pla inclinat, i estava feta amb maons foradats, mentre que els de les parets eren massissos.

Un cop acabat el desenrunament de l'accés es va constatar que la conservació dels graons no era compatible ni amb el trànsit de vehicles ni amb el futur aprofitament del refugi per a rebre visites culturals. Era evident que no es podia tancar aquest accés, ja que les mesures de seguretat davant d'una situació d'emergència obliguen a tenir una entrada i una sortida per al públic. Al final es va optar per una solució prou adient: eliminar el que quedava de l'entrada fins a la boca de la galeria i fer una nova caixa, prou sòlida, que aguantés el pas dels vehicles, a l'espera de poder

obrir unes noves escales de baixada a la vorera de la plaça de l'Estació. El nou túnel es va fer a base d'uns caixons prefabricats de ciment.¹²

L'eliminació de l'estructura va permetre acabar de comprovar com els graons de l'escala s'havien fet damunt un rebliment de terra, excepte els tres de dalt de tot, que reposaven per sobre del mur que delimitava l'estructura a l'oest. El ciment que els revestia va resultar ser una capa d'un gruix d'uns 5 m. També es va poder comprovar quin havia estat el procediment constructiu dels murs perimetrals: un cop excavat el subsòl, en primer terme s'hauria aixecat un envanet de maons, separat del retall, i s'hauria omplert el buit amb abocaments de ciment en successives tramades fins arribar a la volta.

Restaria comentar, en aquest apartat de descripció de les restes, que per encabir tota l'estructura soterrada del refugi fou necessari obrir en el terreny existent el que seria el negatiu de l'obra. Es va poder calcular que aquesta gran fossa hauria tingut una amplada total d'uns 5 m d'amplada per la llargada de cadascun dels trams i una fondària aproximada d'uns 4,50 m, el que vindria a ser una àrea d'uns 170 m² per un perímetre d'uns 80 m. Suposem que les terres extretes, que calculem cubicarien més de 700 m³, s'haurien aprofitat per a fer el túmul que cobria l'estructura per damunt de la llosa d'explosió.

Figura 11. Armariet obert en el mur nord de la sala de la farmaciola.

12. Qualsevol solució que s'optés per deixar les restes tal com han aparegut i poder circular al damunt segellaria el pas i no permetria disposar de la sortida que requereixen les mesures de seguretat.

Figura 12. Escales de l'accés del costat oest del refugi.

BREU APUNT SOBRE EL REFUGI DE LA PLAÇA DEL GRA

L'excavació d'aquest refugi es va fer per raó de l'execució del *Projecte de rehabilitació del refugi de la plaça del Gra*, dels arquitectes municipals Jordi Ricart i Joan Falgueras, redactat des de l'Àrea d'Arquitectura i Espai Públic del mateix Ajuntament. A diferència del de la plaça de l'Estació, aquest només presentava colgats de runa als accessos d'entrada, la resta estava pràcticament neta. Constructivament és més complex i més gran que el de la plaça de l'Estació. Té un recorregut en forma d'L i una llargada lineal total d'uns 46 m, format per diversos espais i estances, als quals s'accedeix per dues entrades, una al costat nord, ran de la vorera del carrer de la Rutlla, i l'altra al costat est (fig. 13). Aquests accessos tenien una amplada d'1,50 m per una alçada d'1,80 m. Les dues galeries estan connectades entre si, i amiden 2 m d'amplada per una alçada de 2,30 m. L'espai hàbil d'ambdues suma un total de 42,80 m². Cadascuna d'elles disposava de latrina, amb el corresponent desguàs i forat de ventilació. També tenien forats de ventilació les voltes de les galeries. A l'extrem oest del refugi hi ha dues sales d'infermeria contigües, independents, connectades amb la galeria oest, que tenen una planta rectangular. La primera amida 4,75 m de llargada per 2 m d'amplada, això fa 9,50 m² de superfície, i la segona 3 m de llargada per 2 m d'amplada, és a dir, 6 m² de superfície. Finalment, cal esmentar

l'estret corredor, de 29 m de llargada, que parteix de la galeria sud i arriba fins a l'Asil Vilallonga.¹³

Es va estimar que per a construir aquest refugi fou necessari excavar en el terreny unes rases d'almenys 4,60 m d'amplada per 5 m d'alçada, respecte de la cota del carrer. A l'interior d'aquest caixó es varen formar les diferents galeries i sales, amb parets d'encofrat de formigó armat a base de ciment pòrtland, d'1,30 m de gruix. Aquestes es varen cobrir amb volta d'arc de mig punt molt rebaixat i per damunt es va estendre la llosa d'explosió, d'un gruix similar al de les parets. A l'interior, tot el conjunt es va revestir amb peces ceràmiques: sembla que a les parets s'hauria utilitzat la totxana, mentre que a les voltes el maó o la mitja totxana. El sòl, en canvi, es va deixar del mateix ciment ben lliscat. Els graons per accedir a l'interior també es varen revestir amb maons. Finalment, malgrat que no es conservés, es va calcular que el túmul de terres col·locat al damunt de la llosa hauria tingut prop de 4 m d'alçada.

D'aquest refugi es coneixia el croquis dibuixat per Bernils l'any 1986. El detall del dibuix i la gran similitud, amb el que es va trobar, va portar a concloure que, atès

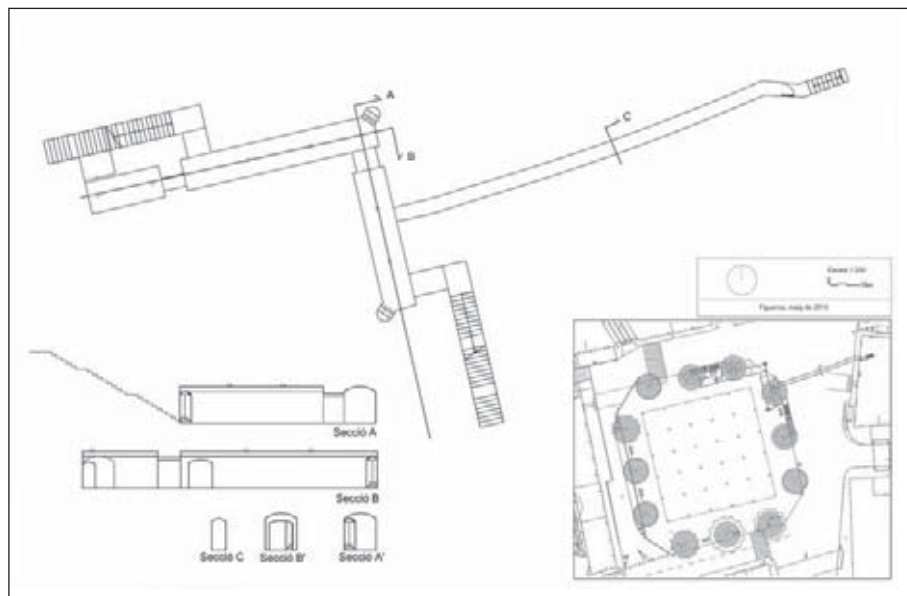

Figura 13. Planta i seccions del refugi descobert l'any 2014 a la plaça de Gra.

13. L'accés cap a aquest edifici es troba actualment tapiat; se suposa que comunicaria amb el refugi que hi havia en el subsòl d'aquest asil.

que l'estructura s'havia segellat feia més de 45 anys, l'autor, que aleshores només tindria uns 10 anys, hauria accedit a una documentació que no es coneixia i que no esmentava a les seves publicacions. Sorprenia que Bernils conegués tan bé l'estructura i les seves dimensions, i que pogués donar l'amplada dels murs, o que assenyalés l'emplaçament de les fornícules dels extrems dels túnels utilitzades com a latrines. Consultada la família, vàrem conèixer l'existència d'una còpia del plànol original en el seu arxiu particular, que vàrem poder estudiar, juntament amb tota la documentació annexa, a la qual ja ens hem referit al principi de l'article. L'únic tram que Bernils no va arribar a dibuixar era el túnel que connectava aquest refugi amb el de l'Asil Vilallonga, tot i que estava marcada on era l'entrada amb una línia de punts. Així mateix es representa en el plànol original.

CONCLUSIONS

La construcció del refugi de la plaça de l'Estació, igual que el de la plaça del Gra, es degué fer a partir del mes de març de 1938, segons dibuix de l'arquitecte municipal Ricard Giralt. La seva tipologia constructiva no difereix dels models que va establir la JDPC, en concret del que es coneix amb el nom de galeria de mina. Aquest tipus de refugi era el més comú i el més econòmic a l'hora de construir. Es començava amb l'excavació del terreny en forma de túnels dins dels quals es construïa l'estructura amb formigó. La normativa disposava que les galeries havien de ser més aviat estretes, d'entre 1,40 m a 1,60 m d'amplada, per una alçada d'1,80 m a 2 m, i quedar soterrades a una profunditat entre 8 m i 10 m. També havien de tenir un mínim de dues entrades des de la via pública –per si una d'elles es destruïa, es pogués sortir per l'altra–, disposades en ziga-zaga per així reduir els efectes de l'ona expansiva de les bombes que poguessin esclatar prop dels accessos. Aquests no podien tenir més d'un 20% de desnivell. Per poder resistir millor a les bombes explosives i incendiàries, la construcció havia d'estar coberta pel que es coneix com a llosa d'explosió, una capa aproximada d'1,45 m de formigó armat o bé de 6 m de paredat o formigó, o de 15 a 20 m de terra.

Entre altres requeriments, també hi havia el d'apuntalar els sostres interiors a fi d'evitar col·lapses. Algunes il·lustracions de l'època dibuixen aquests apuntalaments que tenien la funció d'incrementar la seguretat de les persones en cas de bombardeig. Ja hem comentat que per sobre del paviment de ciment del refugi de la plaça de l'Estació es varen recuperar diversos taulons i bigues/pals de fusta, la major part arrambats contra les parets. També es varen trobar unes fustes similars al refugi de la plaça del Gra. És molt probable que aquestes haguessin format part d'algun tipus d'apuntalament com el que estava prescrit.

A l'interior dels refugis també hi podia haver diferents sales, que s'havien de construir de la mateixa manera, amb les parets revestides amb ciment, maons plans o encofrat, i obertures per a permetre la renovació de l'aire. Era indispensable, per exemple, que disposessin de lavabos així com d'una infermeria i/o dispensari

amb farmaciola. Si el refugi era de gran capacitat, aquests serveis podien ocupar habitacions independents, aïllades, però comunicades amb la sala principal, i amb llum pròpia.¹⁴ En tots els casos el mobiliari era molt simple, i com a seients sovint només s'utilitzaven taulons adossats a les parets, de vegades completats amb obra.

El temps de funcionament del refugi no degué arribar als dos anys. Les disposicions municipals varen establir la seva amortització a partir del mes de novembre de 1939, tot i que aquesta només va afectar l'estructura que quedava per sobre de la cota del passeig. La resta s'havia de mantenir en bon estat, suposadament per si es feia necessari tornar-los a recuperar. Això ha permès que avui hagi estat possible recuperar els refugis i permetre que es converteixin en un element patrimonial més de la ciutat. Amb el de la plaça del Gra, i si fos possible l'obertura pública del refugi de la plaça Josep Pla, disposaríem d'un conjunt ben significatiu de testimonis relatius a la defensa passiva de la població davant els bombardejos aeris en el context de la Guerra Civil espanyola.

BIBLIOGRAFIA

- BERNILS, Josep Maria, "Cent anys del ferrocarril a Figueres", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 12, (1977), 11-128.
- BERNILS, Josep Maria, *La Guerra Civil a Figueres (1936-1939)*, Figueres: editorial Empordà S.A, 1986.
- BERNILS, Josep Maria, "El procés urbanístic de Figueres", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 27, (1994), Figueres, p. 149-199.
- CASTELLS, Ramon; CATLLAR, Bernat; RIERA, Josep, *Ciutats de Girona*, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya-Girona, Diputació de Girona, 1994.
- GARCÍA, David, *Ales negres i xampinyons. Bombardejos i refugis. Figueres 1936-1939*, Figueres: Imp. Pagès, Ajuntament de Figueres, Diputació de Girona, 2015.
- PUIG, Anna Maria, "El refugi de la plaça del Gra (Figueres, Alt Empordà)", *XIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, (2016), 637-640.
- PUJADÓ, Judit, *Contra l'oblit. Els refugis antiaeris poble a poble*, Biblioteca Serra d'Or, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.
- PUJADÓ, Judit, "Els refugis antiaeris gironins", *Revista de Girona* 254, Girona, (2009), 92-101.
- SALA, Laia, *Els plànols d'en Joan Papell i Llenas sobre Figueres a la segona meitat del segle XIX. Cartografia històrica de Figueres*, Treball Final de Grau, UdG, 2014.
https://dugi-doc.udg.edu/bitstream/handle/10256/10049/SalaGeladoLaia_Treball.pdf?sequence=1&isAllowed=y

14. Els refugis podien tenir grups electrògens propis (fets amb una turbina i dinamo) i independents de la xarxa urbana, atès que la llum de la ciutat, per a la seguretat durant els bombardejos, s'havia d'apagar. Així no en depenia.